

УДК 94(47+57)«1914/1917»

В. В. Іваненко, В. Д. Мирончук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОСІЙСЬКИЙ ФАКТОР У ГЕНЕЗИСІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ДИПЛОМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

Визначено значення російського фактора у генезисі Першої світової війни, з'ясовано роль царської дипломатії у підготовці та реалізації загарбницьких геополітичних планів Російської імперії.

Ключові слова: Росія, імперія, світова війна, дипломатія, геополітика, плани сторін, царський уряд.

Определено значение российского фактора в генезисе Первой мировой войны, показана роль царской дипломатии в подготовке и реализации захватнических геополитических планов Российской империи.

Ключевые слова: Россия, империя, мировая война, дипломатия, геополитика, планы сторон, царское правительство.

Es wird die Bedeutung des russischen Faktors in der Genese des Ersten Weltkrieges definiert und die Rolle der russischen Diplomatie bei der Vorbereitung und Durchsetzung der geopolitischen Eroberungspläne des Russischen Reiches beleuchtet.

Schlagwörter: Russland, Imperium, Weltkrieg, Diplomatie, Geopolitik, Pläne der (kriegsführenden) Seiten, Zarenregierung.

The role of the Russian factor in genesis of World War I is determined. The role of Tsar's diplomacy in the preparation and realization of expansive geopolitical plans of the Russian Empire is examined. It is mentioned that the structure of the Russian Ministry of Foreign Affairs proved to be archaic in the conditions of diplomatic crisis at the beginning of the XX century, active allied relations between England and France and expanding of international ties. But changes that happened in the country also had great influence on this situation. Influential bourgeoisie and landlords had the intention not only to discuss the questions of foreign policy in Duma, but to determine the strategic course in the choice of Russian allies on the world arena.

Russia had 9 embassies, 17 missions and 1 diplomatic agency abroad in 1914. The authors analyze peculiarities of foreign policy, held by the ministers of foreign affairs in Russia – O. P. Izvolskiy (1906–1910), S. D. Sazonov (1910–1916) and B. V. Shturmer, and their later historiographic evaluations.

The Russian factor played a conspicuous role in the genesis of World War I. The Russian office of foreign policy evolved from being the direct executor of

Tsar's will according to the main law of Russian Empire to the coordination of some diplomatic actions with the State Council (Duma). On the basis of agreements of 1915 and 1916 with England and France the Russian office of foreign policy approved its right on Constantinople, Bosphorus and Dardanelles. Russia reached this success at the cost of great bloodshed of Russian soldiers on the fields of World War I.

Keywords: Russia, empire, World War I, diplomacy, geopolitics, plans of the sides, Tsar's government.

Загальновідомо, що Перша світова війна, в орбіту якої було втягнуто 38 держав з населенням 1,5 млрд людей, стала закономірним наслідком зовнішньої політики великих держав на зламі XIX–XX ст., їхньої боротьби за нові колонії, сфери економічних і політичних інтересів. Передусім же війна була зумовлена гострими суперечностями між Німеччиною й Австро-Угорщиною, з одного боку, та Росією, Великою Британією і Францією – з іншого. Водночас кожна із цих країн мала свої національні інтереси та зовнішньополітичні цілі. Російська імперія, зокрема, прагнула зміцнити свій вплив на Чорному морі, захопити Константинополь і встановити контроль над протоками Босфор і Дарданелли. Це відкривало Росії шлях до подальшої експансії на Балкани, Близький Схід і в Середню Азію [24, с. 360, 363].

На боці Антанти виступили 12 країн, які мобілізували у свої збройні сили загалом 47 057 тис. чоловік. Армії Четверного союзу нараховували 26 300 тис. чоловік. Показово, що у тотальному збройному протистоянні під чужими для себе прапорами воювало близько 4 млн українських солдат і офіцерів [17, с. 21].

Події Першої світової війни, особливості її перебігу на українських землях отримали належне висвітлення у вітчизняній історіографії. Виокремимо праці О. П. Реєнта, О. В. Сердюка [25], Г. Ф. Турченко [28], О. М. Доніка [9], Н. І. Загребельної, І. А. Коляди [12], Л. М. Жванко [11] та ін. Натомість окремі питання потребують подальшого поглибленого вивчення, й насамперед зовнішньополітична складова війни, роль царської дипломатії у підготовці та реалізації загарбницьких геополітичних планів Російської імперії тощо. Побіжно, правда, ці сюжети згадуються у дослідженнях В. М. Литвина [17], Т. Поліщук [24], Г. П. Папакіна [23].

Помітний інтерес до історії світового збройного протистояння простежується у сучасній російській історіографії, чому сприяє діяльність Російської Асоціації істориків Першої світової війни, яка була започаткована у 1992 р. Її президент Є. Ю. Сергєєв – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту всес-

вітньої історії РАН. Серед видань, які вийшли під егідою Асоціації у 1994–2010 рр., привертають увагу праці самого Є. Ю. Сергеева [27], В. К. Шацилло [29; 30], І. Б. Белової [1], Д. Ю. Козлова [15], колективні дослідження «Война и общество накануне Первой мировой войны» [5], «Первая мировая война. Документы и материалы» [20].

На жаль, зовнішньополітичний чинник, а саме – наскільки діяльність царської дипломатії відповідала вимогам часу, геополітичним намірам Російської імперії, поглядам Миколи II, платформі політичних партій напередодні і в період світової війни, все ще не знайшли всебічного висвітлення в науковій літературі. Своєрідним проривом став захист у 2011 р. докторської дисертації О. Г. Кострикової «Внешняя политика в общественном мнении России накануне Первой мировой войны 1908–1914 гг.» [16], але й вона не пододала до кінця існуючі прогалини.

Певною мірою торкнувся дипломатичного аспекту Першої світової війни, зокрема, участі в ній Сербії, Я. В. Вишняков у докторській дисертації «Влияние военного фактора на государственное развитие Сербии начала XX века», яка була захищена в Московському державному інституті міжнародних відносин у 2014 р. [3]. У квітні 2014 р. напрям «Тасмна і особиста дипломатія Першої світової війни» став предметом обговорення під час проведення Всеросійської науково-практичної конференції «Первая мировая война: проблемы политики и дипломатии великих держав» (м. Кіров).

Нагальним залишається завдання розширення джерельної бази дослідження, в тому числі за рахунок більш широкого залучення мемуарної літератури, і не тільки спогадів С. Д. Сазонова [26], П. М. Мілюкова [19], О. О. Ігнат'єва [14], але й М. Палеолога [21; 22], Дж. Б'юкенена [2] та ін.

Аналізуючи значення російського фактора у генезисі Першої світової війни, варто щонайперше визначитись із самим поняттям «дипломатична діяльність». Можна цілком погодитися з точкою зору англійського дослідника В. В. Готліба, що «незважаючи на незаперечний вплив особистісного елемента, вона не є продуктом або доброї волі, або злих намірів, помилкових, або ж вдалих дій окремих особистостей, чи держав». На його переконання, дипломатична діяльність «є результатом об'єктивних причин, міжнародної гри сил, разом із такими чинниками, як національна історія й традиції, внутрішня політика, стратегія, суспільна думка і, перш за все, соціальна та економічна структура в цілому» [6, с. 18].

У цьому контексті доречним є і питання, наскільки дипломатична служба Російської імперії відповідала вимогам часу. В умовах дипломатичних криз початку ХХ ст., певної активізації союзницьких відносин з Англією та Францією, розширення міжнародних зв'язків у цілому структура МЗС Росії виявилася досить архаїчною. Згідно з Основним законом держави керівництво зовнішньою політикою покладалося на імператора. Безпосереднім виконавцем волі царя виступав міністр закордонних справ і підлеглі йому чиновники відомства. Державна дума не мала права за власною ініціативою розглядати зовнішньополітичні питання. Проте зміни, які відбувалися у країні, не могли не вплинути на цю ситуацію. Впливові буржуазно-поміщицькі кола мали намір не тільки обговорювати питання зовнішньої політики, але й визначати стратегічний курс у виборі союзників Росії на світовій арені.

У червні 1914 р. було затверджено нове положення про МЗС Росії, за яким поточні справи зосереджувалися в т. зв. політичних відділах. Перший відділ опікувався відносинами з країнами Західної Європи, Америки і частково Африки. Другий, третій і четвертий відділи відповідали за взаємини із Балканами та азійськими країнами. Дипломатичні установи поділялися на посольства, місії, міністр-резидентства та дипломатичні агентства. На 1914 р. Росія мала за кордоном дев'ять посольств, 37 місій та одне дипагентство. Однак започатковані реформи не набули статусу закону, вочевидь, через обставини військового часу [7, с. 311–312].

Зауважимо принагідно, що напередодні і під час Першої світової війни Державна дума з дозволу царя нерідко обговорювала зовнішньополітичні питання. На думку історика О. Г. Кострикової, це пояснювалося, з одного боку, потребою уряду Росії, особливо в добу гострих міжнародних конфліктів, демонструвати перед Європою єдність влади та суспільства. З іншого боку, впливові кола, передусім російська буржуазія, використовували думську трибуну і пресу, щоб отримати доступ до прийняття зовнішньополітичних рішень [16, с. 14].

Нагадаємо, що міністрами закордонних справ Російської імперії в цей час були, відповідно, О. П. Извольський (1906–1910 рр.) та С. Д. Сазонов (1910–1916 рр.), невеликий термін – Б. В. Штюрмер, який одночасно був головою царського уряду.

У дипломатичному словнику, який був виданий ще в радянський період, вказувалося, що О. П. Извольський був безпосередньо причетний до російсько-англійської угоди 1907 р., російсько-японського

договору 1907 р., австро-російської угоди 1908 р. У 1910–1917 рр. він – посол Російської імперії у Франції [7, с. 165].

Більш розгорнутою є інформація про діяльність С. Д. Сазонова. Зазначалося, зокрема, що напередодні Першої світової війни він намагався зміцнити Антанту і розвинути її взаємини з Росією, розумів неминучість військового конфлікту. У 1914–1916 рр. вів переговори з Великою Британією та Францією щодо спільних зусиль у війні та умовах повоєнного світу, брав активну участь у підготовці англо-французької угоди 1915 р., що передбачала передачу Росії чорноморських проток. У січні 1917 р. його призначили послом в Англії [8, с. 7].

Цікавою, на наш погляд, є характеристика, яку дав царським дипломатам відомий російський історик, лідер партії кадетів П. М. Мілюков. В його «Воспоминаниях» йшлося, наприклад, що «... всем своим обиходом Извольский напоминал культурного русского «барина» с показными, положительными и отрицательными чертами этого типа». П. М. Мілюков вважав, що міністр не захистив інтереси імперії на Балканах під час кризи 1908–1909 рр., не урахував тодішньої слабкості Росії, хоча визнавав, що О. П. Извольський проводив «не свою особисту політику, а політику імператора», який, образно кажучи, «денно и нічно» мріяв про встановлення контролю над чорноморськими протоками і Константинополем. 30 серпня 1916 р. Микола II недвозначно висловився з приводу майбутньої долі Туреччини: «її місце не в Європі» [19, с. 305–306].

П. М. Мілюков передбачав, що відправним пунктом для наступника О. П. Извольського – С. Д. Сазонова стане підготовка до реваншу «дипломатичної Цусіми» 1908–1909 рр. Це був проект, спрямований на те, щоб «об'єднати слов'янські народності в одну «федерацію» за участю Туреччини й тим самим паралізувати Австрію». У підсумку, за словами кадетського лідера, «план Извольського не тільки не здійснився, а й перетворився на свою протилежність, оскільки той думав створити балканську федерацію за участю Туреччини як противагу Австро-Угорщині, а балканці виступали проти Туреччини, як свого запеклого ворога» [19, с. 347–348].

Між тим, розвиток подій спонукав як керівників, так і чиновників МЗС підтримувати ділові контакти з думською більшістю. Адже Дума затверджувала бюджет міністерства і його законодавчі ініціативи. З дозволу царя міністри закордонних справ О. П. Извольський та С. Д. Сазонов нерідко ініціювали зовнішньополітичні дебати в Думі. Робота в думських комісіях зближувала позиції працівників МЗС та представників торговельно-промислової буржуазії.

Говорячи про значення російського фактора у генезисі Першої світової війни, варто звернутися до подій Балканських війн 1912–1913 рр. Слушною є точка зору дослідниці Ю. В. Луньової, що їх не слід розглядати лише в руслі підготовки європейських держав до війни, бо балканський конфлікт був самостійним проявом кризи міжнародних відносин. Росія ж «поверталася» до європейської політики після поразки у війні з Японією, сподіваючись таким чином створити своєрідний «пояс безпеки» на Балканському півострові [18, с. 78].

Під час Боснійської кризи 1908–1909 рр. і Балканських війн суспільна думка Росії висловлювалася за активну підтримку слов'янських народів на Балканському півострові, і це підштовхувало уряд на не завжди логічний шлях у взаєминах з європейськими країнами.

Дослідниця О. Г. Кострікова переконана, що саме під час Балканських війн 1912–1913 рр. відбувся злам у настроях частини російського суспільства, коли була пройдена межа, за якою загроза світової війни вже не здавалася катастрофічною. Слово «війна» легко виголошувалося на патріотичних маніфестаціях, обговорювалося у пресі. Навіть кадети у питанні щодо проток висловили готовність йти до кінця. Проте, керівництво МЗС в цей період виявляло надзвичайну обережність і не відповідало на занадто гарячі суспільні заклики [16, с. 16].

Зрештою якраз Балканам довелося стати тим епіцентром суперечностей, де була розв'язана Перша світова війна. Загальновідомо, що 15 червня 1914 р. у Сараєво було вбито спадкоємця австро-угорського престолу ерц-герцога Франца Фердинанда. Російський посол у Лондоні О. К. Бенкендорф пророче написав у листі С. Д. Сазонову: «Какая ужасная трагедия произошла в Сараеве. Бесспорно, что в ее основе лежит расовая ненависть. Несчастье в том, что повторится вечная ошибка возложения на всю расу ответственности за преступление того или иного отдельного человека» [4, с. 53–54]. 15 липня 1914 р. Австро-Угорщина оголосила Сербії війну, яка надалі й перетворилася на світовий збройний конфлікт.

Прологом до вступу Російської імперії у війну стало проголошення 18 липня 1914 р. загальної мобілізації. Імператриця-мати Марія Федорівна, отримавши звістку про розпорядження свого сина, надіслала йому коротенького листа, в якому застерегла: «Подумай о Боге! Мать» [19]. 21 липня 1914 р. Німеччина оголосила війну Російській імперії.

На прийняття Миколою II рішення про загальну мобілізацію, що, по суті, означало розв'язання війни, особисто вплинув міністр закор-

донних справ С. Д. Сазонов. У своїх «Воспоминаниях» він наводить такі поради цареві: «Нам войны не избежать», капітуляції «Россия никогда не простила бы Государю и покрыла бы срамом доброе имя русского народа» [26, с. 246]. Згодом Микола II у розмові з бароном М. О. Таубе, яка відбулася 28 грудня 1914 р., зауважив: «Меня заставили ввязаться в эту ужасную войну» [26, с. 390].

Якою бачили світову війну в Європі? Схоже, навіть після початку військових дій настрої мало змінилися. Патріотично налаштовані кола з антантівських країн, приміром, проводжали на фронт своїх солдатів, розраховуючи на швидку перемогу й очікуючи побачити переможців вдома ще до Різдва. «Війна з Німеччиною була прийнята з ентузіазмом – всі вважали, що винні «німці», про Австро-Угорщину згадували мало і загострення в цей бік не відчувалося», – констатував історик С. П. Мельгунов [4, с. 53].

Викликають інтерес рефлексії П. П. Скоропадського щодо світової війни, в якій він брав особисту участь від самого початку і майже до кінця. Дослідник Г. П. Папакін, який проаналізував його приватне листування у 1914–1917 рр., стверджує, що погляди генерала на війну, її характер, тривалість, спрямованість та можливі наслідки, не були сталими, змінюючись упродовж трьох років фронтового життя. Так, 14 липня 1914 р. генерал писав дружині: «Ми, хто пролив стільки крові за ту ж таки Сербію, не можемо залишатися байдужими спостерігачами, коли та сама Сербія буде поглинена Австрією. Як наслідок, хвала Богові, різка, рішуча відсіч» [23, с. 82–83]. У 1915 р. майбутній останній гетьман України повідомляв дружині про «безлад в тилу», «загальне розкрадання», «суцільну говорильню», наголошуючи: «... внутрішній стан Росії надзвичайно мене турбує. Дай Боже, щоб я помилився» [23, с. 82–84].

Характеристика російського фактора у генезисі Першої світової війни була б не повною без з'ясування питання про те, яку роль відводили Росії у спільній боротьбі з ворогом наші союзники, як оцінювали вони зусилля російської дипломатії, перспективи повоєнного облаштування світу. Західні дипломати М. Палеолог, Дж. Б'юкенен, скажімо, віддавали належне внеску російських збройних сил, чітко усвідомлюючи, що внаслідок переможної війни Російська імперія буде намагатися отримати «ключі від власного дому», а саме – контроль над протоками Босфор та Дарданелли. А це і було, як уже зазначалося, однією із ключових її задач у війні.

Заслуговує на увагу оцінка діяльності послів Франції та Великої Британії, зафіксована в радянській історіографії. У монографії

Ф. Г. Зуева, зокрема, стверджувалося, що М. Палеолог, який представляв Францію в Росії (1914–1917 рр.), «докладав зусилля у зміцненні франко-російського союзу, брав участь в укладенні таємної англо-франко-російської угоди 1915 р. щодо проток і в перемовинах про приєднання Росії до угоди Сайкса-Піко» [13, с. 332]. Про Дж. Б'юкенена, посла Великої Британії (1910–1918 рр.), у «Дипломатичному словнику» (1984 р.) лаконічно повідомлялося, що дипломат мав зв'язки з кадетами та октябристами [7, с. 165].

Змушуючи Росію зосереджувати військові зусилля проти Німеччини та Австро-Угорщини, правлячі кола Англії та Франції, її дипломати намагалися зміцнити позиції своїх країн на Близькому Сході, особливо щодо контролю проток. З цією метою 25 лютого 1915 р. англо-французький флот провів Дарданелльську операцію, що викликала протест царської дипломатії. С. Д. Сазонов 4 березня 1915 р. заявив: «Ход последних событий приводит к мысли, что вопрос по Константинополю и проливах должен быть разрешен окончательно и сообразно вековым стремлениям России» [26, с. 75].

Уряди Англії та Франції, у край зацікавлені в активнішому залученні російської армії до війни з Німеччиною та Австро-Угорщиною, а також враховуючи готовність царизму визнати їх геополітичні інтереси в Туреччині та інших регіонах, погодилися задовольнити вимоги Росії стосовно проток і Константинополя. 12 березня 1915 р. між Росією та Англією була досягнута домовленість, до якої згодом приєдналася і Франція. Згідно з цією угодою, Росія мала отримати контроль над протоками та Константинополем [26, с. 75].

26 квітня 1916 р. було підписано російсько-французьку угоду, яку пізніше підтримала й Англія, щодо розмежувань взаємних територіальних зазіхань на азійську частину Туреччини, а 9 і 16 травня – угоду між Англією та Францією з того ж питання. Останні угоди увійшли в історію під назвою «угоди Сайкса-Піко» (від імені англійського та французького дипломатів, які вели переговори) [13, с. 77].

Примітний штрих: уряди держав Антанти з недовірою відносилися один до одного. Напевно, це й спонукало царську Росію, Англію і Францію підписати ще 5 вересня 1914 р. спеціальний договір, за яким вони брали на себе зобов'язання не укладати сепаратних угод й не висувати власних умов без попередньої згоди сторін.

У той же час, як засвідчують документальні джерела, у 1914–1917 рр. ініціативи в налагодженні контактів з метою укладення се-

паратного миру надходили здебільшого від Центральних держав, тоді як подібні спроби з боку Антанти, зокрема Російської імперії, були епізодичними. Обвинувачення ж Миколи II та імператриці з боку П. М. Мілюкова у таких намірах виглядають, за великим рахунком, не логічними. У даному випадку не можна не погодитися з М. Палеологом, який не сумнівався в патріотизмі російської імператриці: «Она любит Россию горячей любовью. И как не быть ей привязанной к этой усыновившей ее родине, которая для нее резюмирует и олицетворяет все ее интересы женщины, супруги, государыни, матери» [21, с. 145].

Безперечно, країнам Антанти теж конче був потрібен мир. Об'єктивно і Франція, і Росія, і Бельгія, територія якої майже цілком була окупована німецькими військами, були зацікавлені в мирі: господарський стан, виснаження людських ресурсів, страйковий і антивоєнний рухи, відсутність стійкого успіху на фронтах сприяли настроям до укладання миру. Однак ця тенденція не реалізовувалася внаслідок того, що наміри щодо продовження війни до остаточної перемоги в правлячих колах країн Антанти були сильнішими. Бажання задовольнити анексіоністські програми внаслідок тотального розгрому Німеччини брали гору над прагненнями до миру.

У лютому 1917 р. у Петрограді відбулася революція. Микола II 2 березня зрікся престолу, було створено Тимчасовий уряд. Так закінчилася історія правління династії Романових. Міністром закордонних справ став П. М. Мілюков, який підтримав ідею продовження війни до остаточної перемоги, сподіваючися на виконання союзниками своїх зобов'язань щодо геополітичних зазіхань Російської імперії.

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок про те, що російський фактор відіграв помітну роль у генезисі Першої світової війни. Російське зовнішньополітичне відомство пройшло шлях від безпосереднього виконавця волі царя за Основним законом Російської імперії до узгодження певних дипломатичних акцій з Державною думою. Міністри О. П. Ізвольський та С. Д. Сазонов у 1908 – 1916 рр. нерідко виступали в Думі, пропонуючи ті чи інші зовнішньополітичні кроки. І хоч Дума формально не мала права щодо власної ініціативи в цих питаннях, впливові буржуазно-поміщицькі кола прагнули у такий спосіб не тільки обговорювати їх, але й фактично визначати стратегічний курс у виборі союзників Росії на світовій арені. У свою чергу, структура дипломатичної служби Російської імперії виявилася архаїчною. Її реформа, яка розпочалася у

1914 р., тривала до Лютневої революції 1917 р. Разом із тим зовнішньополітичному відомству вдалося на підставі угод 1915 – 1916 рр. з Англією та Францією підтвердити своє «право» на Константинополь та протоки Босфор і Дарданелли. Щоправда, ці «успіхи» були досягнуті великою кров'ю російських вояків на полях Першої світової війни.

Бібліографічні посилання

1. Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914 – февраль 1917 г. / И. Б. Белова. – М. : АИРО XXI, 2011 – 228 с.
2. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата / Дж. Бьюкинен. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 342 с.
3. Вишняков Я. В. Влияние военного фактора на государственное развитие Сербии начала XX века : автореф. на соискание учен. степени доктора ист. наук: спец. 07.00.03. «Новая и новейшая история»/ Я. В. Вишняков. – М., 2014. – 24 с.
4. Вишняков Я. В. Сербия в начале Первой мировой войны: 1914–1915 годы / Я. В. Вишняков // Новая и новейшая история. – М., 2013. – № 2. – С. 53–65.
5. Война и общество в XX в. Кн. 1. Война и общество накануне и в период Первой мировой войны / науч. рук. В. А. Золотарев; отв. ред. С. Ю. Листиков. – М. : Наука, 2008. – 686 с.
6. Готлиб В. В. Тайная дипломатия во время Первой мировой войны / В. В. Готлиб. – М. : Изд-во соц.-пол. л-ры, 1960. – 603 с.
7. Дипломатический словарь : в 3 т. – Т. 1. – М. : Наука, 1984. – 423 с.
8. Дипломатический словарь : в 3 т. Т. II. – М. : Наука, 1985. – 503 с.; Т. III. – М. : Наука, 1986. – 750 с.
9. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню України у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початок XX ст. – К., 2002. – Вип. 4. – С. 156–159.
10. Евдокимова Н. П. Между Востоком и Западом. Проблема сепаратного мира и маневры дипломатии австро-германского блока в 1914–1917 гг. / Н. П. Евдокимова. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1985. – 166 с.
11. Жванко Л. Біженство Першої світової війни. Документи і матеріали (1914–1918 рр.) / Л. Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2010. – 359 с.
12. Загребельна Н. І. Велика війна: Українство і благодійність 1914–1917 рр. / Н. І. Загребельна, І. А. Коляда. – К. : НПУ 2006. – 194 с.
13. Зуев Ф. Г. Международные отношения накануне и в годы Первой мировой войны / Ф. Г. Зуев. – М., 1956. – 88 с.
14. Игнатъев А. А. 50 лет в строю / А. А. Игнатъев. – Рига : Латгосиздат, 1949. – 266 с.
15. Козлов Д. Ю. «Странная война» в Черном море (август-октябрь 1914 года) / Д. Ю. Козлов. – М.: Квадрига, 2009. – 228 с.

16. *Кострикова Е. Г.* Внешняя политика в общественном мнении России накануне Первой мировой войны 1908–1914 гг.: автореф. на соиск. ученой степени доктора ист. наук: спец. 07.00.02. «Отечественная история» / Е. Г. Кострикова. – М., 2011. – 30 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.disserscat.com/content/vneshnyaya-politika-v-obschestvennom-mnenii-rossii-nakanune-pervoi-mirovoi-voiny-1908-1914>
17. *Литвин В. М.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920) / В. М. Литвин. – К. : Альтернативи, 2003. – 486 с.
18. *Лунева Ю. В.* Балканские войны 1912-1913 гг. и европейские державы / Ю. В. Лунева // Новая и новейшая история. – М., 2012. – № 1. – С. 78–91.
19. *Милуков П. Н.* Воспоминания / П. Н. Милуков. – М. : Изд-во полит. л-ры, 1991. – 528 с.
20. *Мировые войны XX века : в 4 кн. – Кн. 2: Первая мировая война: документы и материалы. – М., 2002. – 581 с.*
21. *Палеолог М.* Царская Россия во время мировой войны / М. Палеолог. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 240 с.
22. *Палеолог М.* Царская Россия накануне революции / М. Палеолог. – М. : Новости, 1991. – 652 с.
23. *Папакін Г. П.* Перша світова війна в рефлексії П. Скоропадського (за матеріалами приватного листування) / Г. П. Папакін // Український історичний журнал. – К., 2013. – № 3. – С. 80–97.
24. *Поліщук Т.* Історія Росії XIX – початку XX століття / Т. Поліщук. – Л.: Паіс, 2008. – 398 с.
25. *Реснт О. П.* Перша світова війна і Україна / О. П. Реснт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2003. – 474 с.
26. *Саонов С. Д.* Воспоминания С. Д. Саонов. – М. : Междунар. отношения, 1991. – 398 с.
27. *Сергеев Е. Ю.* Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии Е. Ю. Сергеев. – М. : Изд-во Т-ва науч. изданий КМК, 2012. – 454 с.
28. *Турченко Г. Ф.* Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
29. *Шаццлло В. К.* Последняя война царской России / В. К. Шаццлло. – М. : ЭКСМО, 2010. – 352 с.
30. *Шаццлло В. К.* Первая мировая война 1914–1918. Факты и документы В. К. Шаццлло. – М. : Олма-пресс, 2003. – 480 с.

Надійшла до редколегії 20.06.2014